

Téma és variáció

1. „Az önmagáért való variálás [...] a magasabb rendű művészet egyik megkülönböztető vonása” – írta ARNOLD SCHÖNBERG (*A zeneszerzés alapjai*. Bp., 1971. 203) a zene kapcsán, amely bizonyára a variáció fölhasználásában az egyik leggazdagabb művészeti ág. A változatoknak az eredetihez való viszonyítása, a változatoknak mint olyanoknak fölismerése és e műveleteknek a befogadóban való tudatosodása a forrása annak

az esztétikumnak, amelyet a variáció jelent a művészetekben. A változatok többnyire más minőségben megjelenő ismétlődések, s mint ilyenek ugyanazt a hatást keltik a befogadóban: a ráismerés érzetéből fakadó örömet és azt, ami a ráismeréssel együtt jár: a tudást, vagyis a (valóságos vagy lehetséges) világ ismeretét, az abban való eligazodást. A ráismerés öröme az ismeretes és az ismeretlen közötti feszültség föloldása révén születik (vö. FÖNAGY IVÁN, A költői nyelvről. H. n., é. n. [Bp., 1999.] 414). A változat (vagy a változatok) mint ismeretlen(ek) és az eredeti közötti feszültség a ráismerés révén szűnik meg, ti. a változatban az eredetinek valamilyen tulajdonságát vagy tulajdonságait föl lehet ismerni. Mindennek alapján a variáció tehát – függetlenül attól, hogy a természet, a társadalom vagy az emberi gondolkodás jelenségeiben fedezi föl az ember – a kogníció részének tartható. Az agykéreg működésében a neuronok viselkedése kapcsán fölfedezett korreláló oszcillációk vizsgálata arra mutat, hogy az agy a kéreg olyan együtteseit használja fel, amelyek koherensen együtt oszcillálnak (SIMON ULLMAN, A látás komputációs tanulmányozásának előfeltevései. In: PLÉH CSABA szerk., Kognitív tudomány. Bp., 1996. 195–6). Az agyműködésben (és végső soron a kognícióban) bizonyos oszcillációk valószínűleg számos helyzetben rendkívül fontosak. A metaforák megértésében, metafora voltak fölfogásában is a metaforát alkotó jelentés(egység)ek közötti oszcillációról beszélhetünk (JAN MUKAŘOVSKÝ, A költői kép szemantikájához: Helikon Világirodalmi Figyelő 16. 1970: 339–43; HANKISS ELEMÉR, József Attila komplex képei. In: Uő., A népdaltól az abszurd drámáig. Bp., 1969. 20). Az emberi idegrendszer működési tulajdonságai és a (végső soron az emberi idegrendszer alapján létrejövő) műalkotásoknak mint olyanoknak a tulajdonságai tehát az oszcilláló jelenségek és hatások tekintetében megegyeznek. A következőkben egyes (nyelvi) jelenségek között mozgó és ezáltal létrejövő (illetőleg egy költő által már létrehozott) szövegen kívánom bemutatni, milyen változathatások folytán alakult a vizsgálatba vont szöveg mint stílema, illetőleg a vele kapcsolatos esztétikum.

GOTTLOB FREGE írja: „A gondolat veszít értékéből, mihelyt felismerjük, hogy egyik részének nincs jelölete. Ez feljogosít bennünket arra, hogy ne elégedjünk meg a mondat jelentésével, hanem minden jelölétével is foglalkozzunk. De miért is kívánjuk meg azt, hogy minden tulajdonnévnek ne csak jelentése, hanem jelölete is legyen? Miért nem elég nekünk a gondolat? Azért és annyiban, amennyiben a mondat igazságértéke érdekel bennünket. De nem mindig ez a helyzet. Például egy eposz hallgatásakor a nyelv dallamosságán kívül csak a mondatok jelentése és az ezáltal keltett képzetek és érzelmek ragadnak meg minket. Az igazság után érdeklődve elhagynánk a műélvezetet és a tudományos vizsgálódáshoz fordulnánk” (Jelentés és jelölet. In: Uő., Logika, szemantika, matematika. Bp., 1980. 165). A mondat igazságértéke pedig FREGE szerint a mondatban szereplő kifejezések jelölete alapján határozható meg, a mondat jelölete az igazságérték valamelyike (igaz vagy hamis). A további ehhez kapcsolódó nyelvfilozófiai kérdésekre vö. VERES ANDRÁS, Az ismétlődés vizsgálatának szintjei és szempontjai (In: HORVÁTH IVÁN – VERES ANDRÁS szerk., Ismétlődés a művészetben. Bp., 1980. 146 kk.); FARKAS KATALIN – KELEMEN JÁNOS, Nyelvfilozófia (Bp., 2002. 146).

Annak a szövegműnek, amely a következő feldolgozás alapja, indító szövegmondat minden bizonnyal jelöltes a FREGE-i értelemben véve. A szöveg többi része ennek az első szövegmondatnak a szavaiból van előállítva a magyar nyelvi lehetőségek alapján, illetőleg e lehetőségek bizonyos szabad kezelésével. A teljes szöveg zöme a létrehozásának következtében olyan szövegmondatokból és -egységekből áll, amelyeknek nincs jelölete. A teljes szövegművet mégis közleménynek fogadja el az olvasó, mégpedig olyannak, amely kielégíti az irodalmiság kívánalmait, megformáltsága bizonyos stílust hordoz, és esztétikai élményt ad. MARTINKÓ ANDRÁS szerint a variáció „a modern stilisztika szóhasználatában a kifejezés vagy a jelentés módosításával történő ismétlés”

(*variáció*. In: SZERDAHELYI ISTVÁN főszerk., Világirodalmi lexikon 15. Bp., 1994.), az ismétlésnek pedig a művészetekben rendkívül széles szerepköre van.

2. A szövegmű Weöres Sándor egyik verse, amelynek címe: „Téma és variációk” (Egybegyűjtött írások 1–2. Bp., 1970. 2: 764–5). A szövegtéma – amelyre a verscím vonatkozhatik – az első, indító szövegmondatban van, ezt követik (a költő szavával mondva) a variációk tizenegy szövegmondategységben, amelyeknek fölépítésrendszerét a következőkben lehet bemutatni. A költeményt tördelésében is az eredetihez híven közlöm, a jelzetszámok természetesen tőlem származnak.

- 1.1. *Ma szép nap van*, 1.2. *csupa sugárzás*, 1.3. *futkosnak a kutyák az árokszálen és*
 1.4. *mindenki remekül tölti az időt*, 1.5. *még a rabkocsiból is nóta hangzik.*
 2.1. *Ma szép sugárzás van*, 2.2. *csupa idő*, 2.3. *kutyáznak az árokszélek a futkosásban és*
 2.4. *a nap nótával tölt mindenkit*, 2.5. *még a hangzásból is rabkocsi remekel.*
 3.1. *Ma szép futkosás van*, 3.2. *csupa mindenki*, 3.3. *sugárzik az árokszél a kutyákra és*
 3.4. *az idő remekül tölti a napot*, 3.5. *még a hangban is nóta rabkocsizik.*
 4.1. *Ma szép kutya van*, 4.2. *csupa futkosás*, 4.3. *rabkocsi nótáz telten és* 4.4. *mindenki*
hangosan remekel az árokszálen, 4.5. *még a napból is idő sugárzik.*
 5.1. *Ma szép árokszél van*, 5.2. *csupa nóta*, 5.3. *remek hangzás a kutyákból és* 5.4. *a*
rabkocsiban tölti mindenki a napot, 5.5. *még az idő is sugarazva futkos.*
 6.1. *Ma szép mindenki van*, 6.2. *csupa remek*, 6.3. *futkos a rabkocsi az árokszálen és* 6.4. *a*
kutyák hangosan sugárzanak az időbe, 6.5. *még a nap is nótázva tölt.*
 7.1. *Ma szép remek van*, 7.2. *csupa hang*, 7.3. *futkosás az árokszéli napon és* 7.4. *idős*
rabkocsi sugárzik a kutyákra, 7.5. *még mindenki is töltésen nótázik.*
 8.1. *Ma szép töltés van*, 8.2. *csupa kutya*, 8.3. *sugárzó nóta a napban és* 8.4. *remekül időz*
mindenki a rabkocsiban, 8.5. *még a futkosás is hangosan árokszélezik.*
 9.1. *Ma szép idő van*, 9.2. *csupa rabkocsi*, 9.3. *remek hang a futkosásban és* 9.4. *kutyát tölt*
mindenki az árokszálen, 9.5. *még a nóta is sugárban napozik.*
 10.1. *Ma szép rabkocsi van*, 10.2. *csupa töltés*, 10.3. *sugárzik a remek napba és* 10.4. *kutyás*
árokszélek hangzanak a futkosásba, 10.5. *még az idő is nótázva mindenkizik.*
 11.1. *Ma szép nóta van*, 11.2. *csupa árokszél*, 11.3. *kutyák remekelnek a töltésen és*
 11.4. *hangosan futkosva mindenki sugárzik*, 11.5. *még a nap is rabkocsiban időz.*
 12.1. *Ma szép hang van*, 12.2. *csupa nap*, 12.3. *futkos a nóta az árokszálen és* 12.4. *remek*
rabkocsi sugárzik az időben, 12.5. *még a töltésen is mindenki kutyázik.*

A) Az első szövegmondat egység, illetőleg változatai a következők:

$$1.1. \text{Ma szép} \left\{ \begin{array}{l} 1.1. \text{nap} \\ 2.1. \text{sugárzás} \\ 3.1. \text{futkosás} \\ 4.1. \text{kutya} \\ 5.1. \text{árokszél} \\ 6.1. \text{mindenki} \\ 7.1. \text{remek} \\ 8.1. \text{töltés} \\ 9.1. \text{idő} \\ 10.1. \text{rabkocsi} \\ 11.1. \text{nóta} \\ 12.1. \text{hang} \end{array} \right\} \text{van}$$

A *nap* szó alapján a következő a változatrend:

- 1.1. *Ma szép nap van*
- 2.4. *a nap nótával tölt mindenkit*
- 3.4. *az idő remekül tölti a napot*
- 4.5. *még a naptól is idő sugárzik*
- 5.4. *a rabkocsiban tölti mindenki a napot*
- 6.5. *még a nap is nótázva tölt*
- 7.3. *futkosás az árokszéli napon és*
- 8.3. *sugárzó nóta a napban és*
- 10.3. *sugárzik a remek napba és*
- 11.5. *még a nap is rabkocsiban időz*
- 12.2. *csupa nap*

A *napozik* derivátum a változatrend egy helyén van meg:

- 9.5. *még a nóta is sugárban napozik*

A *szép* szó alapján a következő változategységek találhatók:

$$1.1.Ma \left\{ \begin{array}{l} 1.1. \text{szép nap} \\ 2.1. \text{szép sugárzás} \\ 3.1. \text{szép futkosás} \\ 4.1. \text{szép kutya} \\ 5.1. \text{szép árokszél} \\ 6.1. \text{szép mindenki} \\ 7.1. \text{szép remek} \\ 8.1. \text{szép töltés} \\ 9.1. \text{szép idő} \\ 10.1. \text{szép rabkocsi} \\ 11.1. \text{szép nóta} \\ 12.1. \text{szép hang} \end{array} \right\} \text{ van}$$

A változatok első szövegmondategységében előírással következtetéssel jelenik meg a *szép* jelző gyanánt, még ha ez grammatikális zavart okoz is, így a ^{6.1.}*Ma szép mindenki van* szövegmondategység a *mindenki* főnévként való használata miatt agrammatikus, így jelölete bizonytalan. – A ^{8.3.}*Ma szép töltés van* szövegmondategységben a *töltés*-nek két jelentése lehet: 'a *tölt* igével kifejezett cselekvés', 'alépitmény; gát' (vö. ÉrtSz.), és mindkettővel elfogadható jelölete van a szövegmondategységnek, hasonlóképp a többinek is. – A ^{4.1.}*Ma szép kutya van* szövegmondategység kapcsán megemlíthető, hogy mintegy a piaci (kereskedelmi) nyelvhasználatra emlékeztet (a **Ma szép kutya van!* kikiáltás egy *Ma szép áru van!* mintájára), efféléknek van is nyoma a költő nyelvében: „Kutya-tár! Kutya-tár!” (Weöres i. m. 2: 81); „Olcsó az alma, / itt van halomba, / aki veszi, meg is eszi, / olcsó az alma” (Weöres i. m. 2: 101).

B) A második szövegmondategység változataiban – mint az elsőiben is – szerkezeti megfelelés van a következőképpen:

1.2. <i>csupa</i>	1.2. <i>sugárzás</i>
	2.2. <i>idő</i>
	3.2. <i>mindenki</i>
	4.2. <i>futkosás</i>
	5.2. <i>nóta</i>
	6.2. <i>remek</i>
	7.2. <i>hang</i>
	8.2. <i>kutya</i>
	9.2. <i>rabkocsi</i>
	10.2. <i>töltés</i>
	11.2. <i>árokszél</i>
	2.2. <i>nap</i>

A *csupa* melléknévről az ÉrtSz. ezt írja: „1. <Személyek, tárgyak, egyedileg vett dolgok neve előtt, annak jelölésére, hogy az állítást kivétel nélkül minden egyes személyre, dologra értjük, ill. – túlozva – úgy fejezzük ki magunkat, mintha mindegyikre kivétel nélkül érvényes lenne:> [...] 2. <Túlzásként, minősítés fokozására, főleg anyagnevek előtt> az utána következő fn-vel kifejezett dolgon kívül semmi más, mint a m-ban szereplő másik fn-vel kifejezett személyt v. dolgot különösen jellemző s nagy mennyiségű, nagyon sok; merő; tiszta. [...] || a. <Tulajdonságot jelentő v. egyéb, elvont fn előtt:> semmi más, mint nagyfokú [...] 2. || b. <Állandósult kifejezésekben, fokozó értelemben:> ~ *élet*: olyan <élénk, eleven>, amely az élettől duzzadó személyre jellemző”. (A továbbiakban az ÉrtSz.-ből származó jelentésleírások mindig idézőjelben szerepelnek, ha forrásukat külön nem is jelölöm.) Ezekhez a leírásokhoz a ^{1.2.}*csupa sugárzás*, a ^{2.2.}*csupa idő*, az ^{5.2.}*csupa nóta*, a ^{6.2.}*csupa remek*, a ^{7.2.}*csupa hang*, a ^{8.2.}*csupa kutya* és a ^{9.2.}*csupa rabkocsi* szerkezetek még csak-csak kapcsolhatók, ám a ^{3.2.}*csupa mindenki* – agrammatikus volta miatt – már nem, ha a mondategységhez jelöletet is kívánunk találni. A ^{10.2.}*csupa töltés* a *töltés*-nek mindkét említett jelentésével jelöltes szövegmondategység lehet. – A *csupa* jelzős szavak közül némelyiknek különféle derivátumai vagy éppen alapszava is föllelhető a változategységekben, így a ^{1.2.}*csupa sugárzás* szövegmondategység változatai a *sugárzás* szó kapcsolatai szerint a következők:

- ^{1.2.}*csupa sugárzás*
^{2.1.}*Ma szép sugárzás van*

A ^{2.1.}*Ma szép sugárzás van* szövegmondategységnek van jelölete, jóllehet a tág értelemben vehető szövegkörnyezet alapján tudhatni, miféle sugárzásról van szó (vö. ÉrtSz. *sugárzás* a.). – A *sugárzik* ige a következő változategységekben szerepel:

- ^{3.3.}*sugárzik az árokszél a kutyákra és*
^{4.5.}*még a napból is idő sugárzik*
^{6.4.}*a kutyák hangosan sugárzanak az időbe*
^{7.4.}*idős rabkocsi sugárzik a kutyákra*
^{10.3.}*sugárzik a remek napba és*
^{11.4.}*hangosan futkosva mindenki sugárzik*
^{12.4.}*remek rabkocsi sugárzik az időben*

A *sugaraz* ige változategysége:

^{5.5.} *még az idő is sugarazva futkos*

A *sugárzó* igenévvel előforduló változategység:

^{8.3.} *sugárzó nóta a napban és*

A ^{8.3.} *sugárzó nóta a napban és* szövegmondatetegységnek van jelölete. – A *sugár* főnevet tartalmazó változategység:

^{9.5.} *még a nóta is sugárban napozik*

A ^{9.5.} *még a nóta is sugárban napozik* szövegmondatetegység metaforikus, jelölete nincs.

C) A harmadik szövegmondatetegységnek a következők a megfelelői:

^{1.3.} *futkosnak a kutyák az árokszálen*

^{2.3.} *kutyáznak az árokszélék a futkosásban*

^{3.3.} *sugárzik az árokszél a kutyákra*

^{4.3.} *rabkocsi nótáz telten és*

^{5.3.} *remek hangzás a kutyákból*

^{6.3.} *futkos a rabkocsi az árokszálen és*

^{7.3.} *futkosás az árokszéli napon*

^{8.3.} *sugárzó nóta a napban*

^{9.3.} *remek hang a futkosásban*

^{10.3.} *sugárzik a remek napba*

^{11.3.} *kutyák remekelnek a töltésen és*

^{12.3.} *futkos a nóta az árokszálen és*

Ebből az áttekintésből látható, hogy a harmadik szövegmondatetegységekben szereplő tartalmasszó-állomány nem formális rend szerinti változatokban jelenik meg, hanem a tematikus változat megkívánta formá(k)ban. Emiatt érdemes áttekinteni a tartalmas szavak szerinti változatrendet. A *futkos* ige (amelyik egyébként állítmány) alapján a következőkkel lehet összekapcsolni:

^{1.3.} *futkosnak a kutyák az árokszálen*

^{5.5.} *még az idő is sugarazva futkos*

^{6.3.} *futkos a rabkocsi az árokszálen és*

^{12.3.} *futkos a nóta az árokszálen és*

A ^{1.3.} *futkosnak a kutyák az árokszálen* szövegmondatetegységnek van jelölete. – A ^{5.5.} *még az idő is sugarazva futkos* a valami ~ valaki valahogyan *futkos* mintájú köznyelvi szerkezetnek felel meg (a *sugarazva* határozó miatt) némi metaforikussággal, ugyanis alapképnek az **idő # sugaraz és futkos* tehető föl, azonban jelölete nincs. A ^{12.3.} *futkos a nóta az árokszálen és* szövegmondatetegység teljes kép: **a nóta # futkos az árokszéléken*. (A # jelöli a metaforakapcsolás határát.) Közvetlen jelölete nincs. Egyébként az ÉrtSz.-ban *sugaraz* ige nincsen, a köznyelvben *sugaraz* 'valamilyen sugarakat bocsát ki; valamilyen sugarakkal eláraszt', orvostudományi használatban 'radioaktív vagy más sugarakkal gyógyít'.

Megjelenik a szövegben a *futkosás* derivátum, a hozzá kapcsolódó szövegmondat-egységek változatanyaga nagyobb, mint a *futás*-é:

- ^{2.3.} *kutyáznak az árokszélek a futkosásban*
- ^{3.1.} *Ma szép futkosás van*
- ^{4.2.} *csupa futkosás*
- ^{7.3.} *futkosás az árokszéli napon és*
- ^{8.5.} *még a futkosás is hangosan árokszélezik*
- ^{9.3.} *remek hang a futkosásban és*
- ^{10.4.} *kutyás árokszélek hangzanak a futkosásba*

A ^{2.3.} *kutyáznak az árokszélek a futkosásban* szövegmondat egységében metaforikus, a ^{8.5.} *még a futkosás is hangosan árokszélezik az árokszélezik hapax* legomenon igéje révén ugyancsak az, továbbá a ^{10.4.} *kutyás árokszélek hangzanak a futkosásba* változategységben az **árokszél hangzik* alapszerkezet miatt szintén. Mindhárom jelölete bizonytalan.

Egy helyütt a *futkosva* igenév található:

- ^{11.4.} *hangosan futkosva mindenki sugárzik*

Ennek a szövegmondat egységnek a *sugárzik* ige szótári leírása alapján – „**3.** || **a.** (átv, vál) <Arc vmely érzés, lelki, szellemi tulajdonság kifejezéseként> szinte ragyog, fénylik; <vmely érzés, tulajdonság> (már messziről) látható, leolvasható róla” (ÉrtSz.) – tulajdonítható jelölet.

Az 1.3. szövegmondat egység *kutyák* alanya különböző mondatrészként való előfordulása szerinti változatrendje:

- ^{1.3.} *futkosnak a kutyák az árokszélen és*
- ^{3.3.} *sugárzik az árokszél a kutyákra és*
- ^{4.1.} *Ma szép kutya van*
- ^{5.3.} *remek hangzás a kutyákból és*
- ^{6.4.} *a kutyák hangosan sugárzanak az időbe*
- ^{7.4.} *idős rabkocsi sugárzik a kutyákra*
- ^{8.2.} *csupa kutya*
- ^{9.4.} *kutyát tölt mindenki az árokszélen*
- ^{11.3.} *kutyák remekelnek a töltésen és*

A ^{3.3.} *sugárzik az árokszél a kutyákra és* szövegmondat egységben teljes kép van, az **árokszél sugárzik* olyan metafora, amelynek nincs jelölete a ténylegesen értelmezhető vonzat (*kutyákra*) jelölete ellenére sem. – A ^{5.3.} *remek hangzás a kutyákból és* elliptikus (esetleg: **remek hangzás jön* 'hallatszik' a kutyákból), így jelölete lehetséges. – A ^{6.4.} *a kutyák hangosan sugárzanak az időbe* szövegmondat egységben feltehető a *sugárzik* jelentése(i) alapján a metafora lehetősége, mindenesetre a kijentésnek nincsen jelölete. – Ha ^{7.4.} *idős rabkocsi sugárzik a kutyákra* szövegmondat egységben a *sugárzik* „**1.** Fénysugarakat bocsát ki magából; erősen fénylik, ragyog” jelentéssel szerepel, így lehet a megnyilatkozásnak jelölete. – A ^{8.2.} *csupa kutya* szövegmondat egységet l. a **2.** A) pont alatt. – A ^{9.4.} *kutyát tölt mindenki az árokszélen* szövegmondat egységben a *tölt* szótári jelentése(i) nincsenek összhangban a tárgyéval (*kutyát*): „**4.** ts (*Konyha*) <Némely állati vagy növényi ételt> azzal szaporít, hogy nyers húsba v. vmely ehető borításba töltelék (1) helyez.

Csirkét, húst ~; káposztát ~” (ÉrtSz.). A szövegmondat egység jelölete tehát hiányzik. – A ^{11.3.}*kutyák remekelnek a töltésen és* szövegmondat egység alapja a **kutya remekel*, s ebben a *remekel* „2. || c. tn (átv, vál) Vminek létrehozásához, megvalósításához, véghezviteléhez erejének, képességének, tulajdonságainak legjavát adja, egyesíti[...]” (ÉrtSz.). Ilyeténképpen a kijelentésnek lehet jelölete.

Egy szövegmondat egységben a *kutyás* melléknév van meg:

^{10.4.}*kutyás árokszélek hangzanak a futkosásba*

Két helyen a *kutyázik* ige jelenik meg, amelynek hapax legomenon jellege van, az ÉrtSz. nem tartalmazza (jelentése ’kutyával foglalkoskodik, játszik’ lehet, vö. *babázik* „1. Játékbabával játszik” [ÉrtSz.]):

^{2.3.}*kutyáznak az árokszélek a futkosásban*

^{12.5.}*még a töltésen is mindenki kutyázik*

A 2.3. tehát a *kutyázik* feltehető jelentése folytán metaforikus, jelölete nincs, vö. a korábban mondottakat, a ^{12.5.}*még a töltésen is mindenki kutyázik* szövegmondat egységnek lehet jelölete.

A harmadik szövegmondat egység az *árokszél* alapján való változatrendje:

^{1.3.}*futkosnak a kutyák az árokszálon és*

^{2.3.}*kutyáznak az árokszélek a futkosásban és*

^{3.3.}*sugárzik az árokszél a kutyákra és*

^{4.4.}*mindenki hangosan remekel az árokszálon*

^{5.5.}*Ma szép árokszél van*

^{6.3.}*futkos a rabkocsi az árokszálon és*

^{9.4.}*kutyát tölt mindenki az árokszálon*

^{10.4.}*kutyás árokszélek hangzanak a futkosásba*

^{11.2.}*csupa árokszél*

^{12.3.}*futkos a nóta az árokszálon és*

Van *árokszéli* derivátum is:

^{7.3.}*futkosás az árokszéli napon és*

A ^{7.3.}*futkosás az árokszéli napon és* szövegmondat egységben a *napon szárít vmit* mintájú állandósult kifejezésben is szereplő „2. Ennek az égitestnek [ti. a napnak] világító és melegítő sugarai, ill. az a hely, ahova ezek a sugarak esnek...” (ÉrtSz. *nap* a.) szótári jelentés alapján lehet jelölete, lehet olyan helyzet, amelyben az árokszálon van (csupán) nap.

Az *árokszélezik* ige egy változat egységben fordul elő:

^{8.5.}*még a futkosás is hangosan árokszélezik*

D) A negyedik szövegmondat egység a *tölt* ige alapján a következő megfeleléseket mutatja:

^{1.4.}*mindenki remekül tölti az időt*

^{2.4.}*a nap nótával tölt mindenkit*

- ^{3.4.} *az idő remekül tölti a napot*
^{4.3.} *rabkocsi nótáz telten [= tölten 'megtöltötte; tele'; vö. TESz. tölt a.] és*
^{5.4.} *a rabkocsiban tölti mindenki a napot*
^{6.5.} *még a nap is nótázva tölt*
^{9.4.} *kutyát tölt mindenki az árokszálen*

A ^{2.4.} *a nap nótával tölt mindenkit* változategység „II. Ennek az égitestnek a feltűnésével kapcsolatos időszak. 2. Ennek az időegységnek reggeltől estig terjedő szakasza” (ÉrtSz. *nap* a.) jelentésleírás alapján jelöltesnek vehető. A *tölt* 'eltölt' jelentésű: „3. (*átv, vál*) *V[ala]kit* v. *vkinek a lelkét, szívét ~i vmi*: vkit szinte teljesen lefoglal, hatalmába kerít vmely érzés” (ÉrtSz. *eltölt* a.). – A ^{5.4.} *a rabkocsiban tölti mindenki a napot* változategységben a *tölt* „10. ts *Vmely időt v[ala]hogy, v[ala]mivel ~*: hogyan felhasználja, vmely foglalkozásra használja az időt, v. tartama alatt *v[ala]milyen állapotban van, hogyan érzi magát*” (ÉrtSz.) jelentésű, a szövegmondatnak van jelölete. – A ^{4.3.} *rabkocsi nótáz telten és szövegmondat* egységben a *telten* vonatkozhatik a rabkocsira (ti. tele van személyekkel) és a nótázás módjára (ti. telt hangon), a megnyilatkozás-egységnek mindkét esetben lehet jelölete, ha a *rabkocsi* metonimikus értelemben szerepel. – A ^{6.5.} *még a nap is nótázva tölt* szövegmondat egység agrammatikus a *tölt* vonzatának hiánya miatt, metaforikus, a megnyilatkozásnak nincs jelölete.

A *töltés* derivátum jelenik meg a hetedik szövegmondatban, és azután is:

- ^{7.5.} *még mindenki is töltésen nótázik*
^{8.1.} *Ma szép töltés van*
^{10.2.} *csupa töltés*
^{11.3.} *kutyák remekelnek a töltésen és*
^{12.5.} *még a töltésen is mindenki kutyázik*

A ^{7.5.} *még mindenki is töltésen nótázik* változategység nem felel meg a rendszermondatiság követelményének, agrammatikus, a *mindenki* névmást valamely harmadik személy jelölésére alkalmazza.

A jelen szövegmondatbeli *remek(ül)* és származékainak megfelelései a következők:

- ^{1.4.} *mindenki remekül tölti az időt*
^{3.4.} *az idő remekül tölti a napot*
^{8.4.} *remekül időz mindenki a rabkocsiban*

Az 1.4. számjelzetű szövegmondat egységeknél lehet jelölete. – A ^{3.4.} *az idő remekül tölti a napot* szövegmondat egység a *tölt* kétféle jelentése folytán – „I. 1. ts <Folyadékot v. szemes szilárd anyagot vmely edénybe, tartályba, üreges tárgyba> önt v. ereszt” és „10. ts *Vmely időt hogyan, vmivel ~*: hogyan felhasználja, vmely foglalkozásra használja az időt, v. tartalma alatt vmilyen állapotban van, hogyan érzi magát” (*tölt* a.) – metafora, a változategységnek mint megnyilatkozásnak nincs jelölete. – A ^{8.4.} *remekül időz mindenki a rabkocsiban* szövegmondat egység grammatikális, van jelölete.

Megvan a *remekel* ige is:

- ^{2.5.} *még a hangzásból is rabkocsi remekel*
^{4.4.} *mindenki hangosan remekel az árokszálen*
^{11.3.} *kutyák remekelnek a töltésen és*

A ^{2.5} *még a hangzából is rabkocsi remekel* szövegmondat egység jelölete bizonytalan, a *remekel* jelentései metaforikusan illeszthetők ide: „**2.** <Személy> vmiben, vmilyen területen a tevékenységéhez szükséges képessége, tudása legjavát adja nagy tökéletességgel végez el valamit [...] || **a.** ts [tárgyas ige] (néha *tréf* v. *gúny*) Remekbe alkot, (ugyancsak) szépen v. jól (meg)csinál vmit [...] || **b.** tn (*biz*, gyak. *gúny* is) Nagyon kitesz magáért, ügyesen csinál, végez (el) vmit, vmely jeles tettet hajt végre [...] || **c.** tn (*átv*, *vál*) Vminek létrehozásához, megvalósításához, véghezviteléhez erejének, képességének, tulajdonságainak legjavát adja, egyesíti[...]” (ÉrtSz. *remekel* a.). – A ^{4.4} *mindenki hangosan remekel az árokszálen* szövegmondat egységben a *remekel*-nek az előzőleg idézett jelentései érvényesülhetnek, a vonzatnélküliség miatt nincs jelölet.

Többször a *remek* melléknév található meg változatokban:

^{5.3} *remek hangzás a kutyákból és*

^{9.3} *remek hang a futkosásban és*

^{10.3} *sugárzik a remek napba és*

^{12.4} *remek rabkocsi sugárzik az időben*

A ^{9.3} *remek hang a futkosásban és* változategységnek lehet jelölete. – A ^{10.3} *sugárzik a remek napba és* szövegmondat egységben a *remek* lehet főnév – „**I. 1.** || **a.** (gyakr. *tréf* v. *gúny*) Vmely általános nem tulajdonságait magában összesűrítő vki, vmi” (ÉrtSz.) –, s így alany, ebben az esetben a *sugárzik* az előzményekben megnevezett alanyra vonatkozik, nevezetesen a *rabkocsi*-ra (^{10.1} *Ma szép rabkocsi van*, ^{11.2} *csupa töltés*), persze így a *csupa töltés*-nek is a *rabkocsi*-ra kellene vonatkoznia, lehet melléknév a *remek* – „**II. 1.** A maga nemében egészen kiváló nagyszerű, pompás” (ÉrtSz.) –, s így a *nap* jelzője. Mindkét esetben kétséges a szövegmondat egység jelölete. – A ^{12.4} *remek rabkocsi sugárzik az időben* szövegmondat egységnek (a korábban részletesen idézett jelentésű) *sugárzik* ’szinte ragyog, fénylik’ alapján lehet jelölete, ebben az esetben az *idő* ’napszak’ (vö. ÉrtSz. *idő 4.*). Ha az *idő* „**1.** (*Fil*) Az anyag mozgásának, a világban észlelhető változásoknak a létezési formája; a térrel együtt az anyag mozgásának objektív mértéke”, a jelöletről nem beszélhetni.

Némelykor a *remek* főnév fordul elő a változatcsoportban:

^{6.2} *csupa remek*

^{7.1} *Ma szép remek van*

A ^{7.1} *Ma szép remek van* szövegmondat egységben a *remek* ’vmely általános nem tulajdonságait magában összesűrítő vki, vmi’ (l. a korábbi teljes idézet használati helyzetre utaló részét is). A szerkesztmény kissé agrammatikus, jelölete bizonytalan.

A szövegmondat egységbeli *idő* előfordulásai a változatokban:

^{1.4} *mindenki remekül tölti az időt*

^{2.2} *csupa idő*

^{3.4} *az idő remekül tölti a napot*

^{4.5} *még a napból is idő sugárzik*

^{5.5} *még az idő is sugarazva futkos*

^{6.4} *a kutyák hangosan sugárzanak az időbe*

^{9.1} *Ma szép idő van*

^{10.5} *még az idő is nótázva mindenkizik*

^{12.4} *remek rabkocsi sugárzik az időben*

A ^{4.5.} *még a naphól is idő sugárzik* változategységben grammatikai metafora van a köznyelvi *vmi sugárzik vmiből* (vö. „2. <Anyag> energiát bocsát ki magából”; ÉrtSz. *sugárzik* a.), a szövegmondategységnek jelölete nincsen.

Az alábbi változategységben megjelenik az *idős* derivátum:

^{7.4.} *idős rabkocsi sugárzik a kutyákra*

Az *időz* derivátum is fel van használva:

^{8.4.} *remekül időz mindenki a rabkocsiban*

^{11.5.} *még a nap is rabkocsiban időz*

A ^{11.5.} *még a nap is rabkocsiban időz* változategység a **nap időz* metaforára épül (a *nap* bármely jelentése mellett), hiszen az *időzik* „tn ige [...] (*vál*) időz 1. (időtartamot kifejező tárggyal is) Vmeddig marad, vmennyi időt tölt vhol” jelentésleírású. – Az 1.4. szövegmondategységben lévő *mindenki* névmásnak előfordulásai is áttekintendők, mint-hogy ugyan nem tartalmaz szó, ám vannak a versszövegben egyéni fölhasználásai:

^{1.4.} *mindenki remekül tölti az időt*

^{2.4.} *a nap nótával tölt mindenkit*

^{4.4.} *mindenki hangosan remekel az árokszálen*

^{5.4.} *a rabkocsiban tölti mindenki a napot*

^{8.4.} *remekül időz mindenki a rabkocsiban*

^{9.4.} *kutyát tölt mindenki az árokszálen*

^{11.4.} *hangosan futkosva mindenki sugárzik*

^{12.5.} *még a töltésen is mindenki kutyázik*

A *mindenki* főnévként való előfordulásai:

^{3.2.} *csupa mindenki*

^{6.1.} *Ma szép mindenki van*

^{7.5.} *még mindenki is töltésen nótázik*

Egy *mindenkizik* ige is megjelenik:

^{10.5.} *még az idő is nótázva mindenkizik*

A ^{10.5.} *még az idő is nótázva mindenkizik* szövegmondategység az egyéni képzésű ige következtében agrammatikus, egy **valaki nótázva valahogyan tesz* lehetséges rendszermondat alapján feltehető, hogy a szövegmondategység metaforára épül (**az idő valahogyan tesz*); jelölete nincs.

E) Az ötödik szövegmondategység változatai legtöbbször a *még* (1. ÉrtSz. V. 1.) határozószóval kezdődő megnyilatkozások, *is*-t tartalmaznak (*is*: „II. I. 3. <A beszélő megítélése szerint szokatlanul nagy, ill. kicsiny, jelentős, ill. jelentéktelen dolog, körülmény kiemelésére; gyak. akár v. még hsz-val kapsz.>”).

Az 1.5. számjelzetű szövegmondategység a *hangzik* igei állítmányához kapcsolható szövegmondat-változatok:

- ^{1.5.} *még a rabkocsiból is nótá hangzik*
^{10.4.} *kutyás árokszélek hangzanak a futkosásba*

Maga az ^{1.5.} *még a rabkocsiból is nótá hangzik* szövegmondategység jelöltes.

Az ehhez a változatcsoporthoz tartozó *hangzás* derivátum a következő szövegmondategységekben van meg:

- ^{2.5.} *még a hangzásból is rabkocsi remekel*
^{5.3.} *remek hangzás a kutyákból és*

A *hang* főnév előfordulásai a változatokban:

- ^{3.5.} *még a hangban is nótá rabkocsizik*
^{7.2.} *csupa hang*
^{9.3.} *remek hang a futkosásban és*
^{12.1.} *Ma szép hang van*

A ^{3.5.} *még a hangban is nótá rabkocsizik* szövegmondategység állítmánya, a *rabkocsizik* ige költői találmánynak tartható (bár egy rabkocsivezető nyilván rabkocsizik), alanyával és határozójával végeredményben szemantikai összeférhetetlenségben van, a szövegmondategységnek jelölete nincs. – A ^{12.1.} *Ma szép hang van* változategységnek lehet jelöletet tulajdonítani.

A *hangosan* szó a következő változatokban van meg:

- ^{4.4.} *mindenki hangosan remekel az árokszélen*
^{6.4.} *a kutyák hangosan sugárzanak az időbe*
^{8.5.} *még a futkosás is hangosan árokszélezik*
^{11.4.} *hangosan futkosva mindenki sugárzik*

Az 1.5. szövegmondategység *rabkocsi* szavához tartozó változatmegfelelések:

- ^{1.5.} *még a rabkocsiból is nótá hangzik*
^{2.5.} *még a hangzásból is rabkocsi remekel*
^{4.3.} *rabkocsi nótáz telten és*
^{5.4.} *a rabkocsiban tölti mindenki a napot*
^{6.3.} *futkos a rabkocsi az árokszélen és*
^{7.4.} *idős rabkocsi sugárzik a kutyákra*
^{8.4.} *remekül időz mindenki a rabkocsiban*
^{9.2.} *csupa rabkocsi*
^{10.1.} *Ma szép rabkocsi van*
^{11.5.} *még a nap is rabkocsiban időz*
^{12.5.} *még a töltésen is mindenki kutyázik*

A *rabkocsizik* ige a egyszer jelenik meg:

- ^{3.5.} *még a hangban is nótá rabkocsizik*

Az 1.5. szövegmondategység *nóta* főneve alapján számba vehető változatok:

- 1.5. még a rabkocsiból is nótá hangzik
 2.4. a nap nótával tölt mindenkit
 3.5. még a hangban is nótá rabkocsizik
 5.2. csupa nótá
 8.3. sugárzó nótá a napban és
 9.5. még a nótá is sugárban napozik

A nótázik ige kapcsán idetartozó változategységek:

- 4.3. rabkocsi nótáz telten és
 7.5. még mindenki is töltésen nótázik
 9.5. még a nótá is sugárban napozik
 11.1. Ma szép nótá van
 12.3. futkos a nótá az árokszélen és

A ^{11.1.}Ma szép nótá van szövegmondategység jelöltes.
 A nótázva igenévvel megjelenő változatok:

- 6.5. még a nap is nótázva tölt
 10.5. még az idő is nótázva mindenkizik

F) Az áttekintésből látható, hogy a költő az indító szövegmondat szerkezetéhez végig hű marad. Ezt mutatja a következő szövegmondat-szerkesztmény váza is. (V jelöli a szövegrészekben szereplő különféle igéket, a félkövér szedés pedig azokat az elemeket, amelyek a szerkesztményvázban állandók.)

1.1.–1.12. **Ma vmi van,**

1.2.–2.12. **csupa vmi,**

- 1.3. vmi(k) V valahol és
 2.3. V vmi(k) vmiben és
 3.3. V vmi vmire és
 4.3. vmi V vhogyan és
 5.3. vmi [*V = *van] vmiből és
 6.3. V vmi vhol és
 7.3. mi [*V = *van] valahol és
 8.3. mi [*V = *van] vmiben és
 9.3. mi [*V = *van] vmiben és
 10.3. V vmibe és
 11.3. vmi(k) V vhol és
 12.3. V vmi vhol és

- 1.4. vki [mindenki] vhogyan V mit
 2.4. vmi vmivel V vkit [mindenkit]
 3.4. vki [mindenki] vhogyan V vmit
 4.4. vki [mindenki] vhogyan V vhol
 5.4. vmiben V vki [mindenki] vmit
 6.4. vmi(k) vhogyan V vmibe

- 7.4. *vmi V vmi(k)re*
 8.4. *vhogyan V vki [mindenki] vhol*
 9.4. *vmit V vki [mindenki] vhol*
 10.4. *vmi(k) V vmibe*
 11.4. *vhogyan vki [mindenki] V*
 12.4. *vmi V vmiben*

- 1.5. *még vmiből is V*
 2.5. *még vmiből is V*
 3.5. *még vmiben is vmi V*
 4.5. *még vmiből is vmi V*
 5.5. *még vmi is vhogyan V*
 6.5. *még vmi is vhogyan V*
 7.5. *még vki [mindenki] is V*
 8.5. *még vmi is vhogyan V*
 9.5. *még vmi is vmiben V*
 10.5. *még vmi is vhogyan V*
 11.5. *még vmi is vmiben V*
 12.5. *még vhol is vki [mindenki] V*

Ennek a szövegmondat-szerkesztménynek mint szerkezeti váznak van bizonyos szintaktikai állandósága, amely bármely szintaktikai és szemantikai szempontból megfelelő szóállománnyal kitölthető. Azonban a költő – amint a vers címe jelzi – nem kíván kielépni az első szövegmondat lexikai állományából a szövegmű megalkotásakor. Ennek lesz egyik következménye, hogy egyes szövegmondategységek nonszenszszé válnak, például: ^{8.5.}*még a futkosás is hangosan árokszélezik*, hiszen nincsen *árokszélezik* ige a magyarban. Ez hapax legomenon fiktív metaforát eredményez (**a futkosás árokszélezik*), amely nonszensznek tartható, minthogy jelölete nincsen. A lexikai állomány zártságához való ragaszkodás másik következménye az olyan metaforás szerkezetek megjelenése, amilyenek a metaforák szokásos jelentésvizonyú példányaival járhatnak együtt; például: ^{12.3.}*futkos a nóta az árokszélen*, bár – amint szó volt róla – ennek sincsen közvetlen jelölete, de a *futkos*-nak és a *notá*-nak van jelentése. Ugyancsak a lexikai állomány zártsága váltja ki az olvasóban az első néhány ismétlődés, variáció után a gépiesség érzetét, hiszen csökönyszerűen ugyanazok a szavak, illetőleg ugyanazoknak a szavaknak a derivátumai jelentkeznek az egymást követő szövegmondatokban. A tizenkét szövegmondat szerkezete pedig teljesen azonos egymással. Mindezekre az olvasó ráismer, a változatokban megleti az ismeretes jelenséget, a ráismerés örömforrás lehet. Ugyanakkor az ismétlődés és az ismétlődésnek bizonyos merevsége – amint erre HENRI BERGSON rámutatott: „az élet mozgalmasságában megjelenő bármiféle merevség” (A nevetés. Bp., 1968. 91, 58–9) – komikus hatást kelt.

3. „A jelek és jelkombinációk a beszédben felcserélhetők egymással abban az értelemben, hogy a mondat (mondatok) valóságértéke (a tárgyi valóságra gondolunk) nem változik” – írja KÁROLY SÁNDOR (Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 64). Ennek a felcserélhetőségnek alapján lehet a lexikológiai szinonimákat használni, például a *kutyá*-t fölcserélni az *eb*-bel. Ha meggondoljuk, a Weöres-versben a szövegmondatok első két mondategységében formálisan egy ilyen felcserélést láthatunk, azonban a kicserélt lexikai elemek nem szinonimák: ^{1.1.}*nap* – ^{2.2.}*sugárzás* – ^{3.3.}*futkosás* stb. Ennek elle-

nére a szövegegész azt sugallja, mintha a szövegmondat-változatok jelölete azonos volna, ám, amint korábban a vizsgálat mutatta, ez nem így van.

A szövegmondatok grammatikális fölépítése lényegében azonos, ami a szövegmondat-változatok grammatikai szinonimitása ellen szól. KÁROLY a grammatikai szinonimitásra a *Kutyák csaholásától nem tudok aludni* = *A kutyák csaholása akadályoz az alvásban* megnyilatkozások egyenértékűségét használja példaként (i. m. 64). Mégis: a Weöres-szöveg a variációk sorozata alapján azt sugallja: ugyanarról van szó minden szövegmondat-változatban, mint a témaként szolgálóban – ám ez sincs így, hiszen több szövegmondat-változatnak nincsen jelölete. Éppen ez a jelöletnélküliség engedi meg a grammatikai szinonimitásra gondolás lehetőségét.

A költemény szövegvilága mint lehetséges világ megengedi, hogy szituatív szinonimitás legyen az egyes szövegmondat-változatok között, azaz „...két mondat különbsége a valóság szempontjából releváns, viszont pragmatikus szempontból közömbös” (KÁROLY i. h.). Ezt a közömbösséget a jelen esetben a szövegmű egészéhez a cím által (*Téma és variáció*) rendelt pragmatikai szerepkör engedi meg. Ugyanis nem a szövegműben szereplő fogalomkapcsolatok együttese alkotja a szituációt, amely azután valamilyen szintaktikai megvalósulást nyer, amint ez szokásos, hanem maga a szintaktikai realizáció érzékelteti, sejteti, hogy valaminő szituáció van a szövegben, talán ennek tartható a témaként fölfogható első szövegmondat. Vagyis nem a jelöletek vagy a „jelentésszállók” (KÁROLY i. m. 108) tartják össze a szövegművet, hanem az alapvonalaikban ismétlődő szintaktikai formák (a belőlük ugyan jobbára hiányzó lexikai és szituatív szinonimitás ellenére). Ezt a megállapítást igazolja, hogy a nyelvi jelek szintaktikai kötöttségére sincsen tekintettel a Weöres-szövegmű, amiképpen a jelek társulási valenciájára sem (KÁROLY i. m. 63), sőt, amint az elemzés mutatja, olyan társításokat hoz létre, amilyenek csupán ebben a költői szövegműben lehetségesek (pl. ^{6.4} *a kutyák hangosan sugárznak az időbe*). Ugyanakkor ez a – fiktívnek tartható – szintaktikai környezet segíti a befogadót, az olvasót a – nyilván ugyancsak fiktív – valencia értelmezésében.

A „Téma és variáció” című szövegmű tizenegy szövegmondat-változata a lehetséges és a fiktív szemantikai és szintaktikai nyelvhasználatot valósítja meg pragmatikai célja érdekében. E cél az akár köznyelvinek is tartható indító szövegmondat olyan variációinak létrehozása, amelyek elsősorban nem nyelvi közlést mint olyat kívánnak megvalósítani, nem csupán a természetes emotív funkció irányítja a nyelvi közlemény kialakítását, hanem a kódra irányulás: a nyelvi jelek fölhasználási lehetőségének szintaktikai-technikai szempontú kihasználása, mégpedig a lehető legnagyobb szabadsággal. S az a tény, hogy eközben szemantikai és grammatikai anomáliák is, jelölet nélküli mondatok is vannak, a szövegmű egészének stílemaként való értékelését alig befolyásolja, hiszen a szövegmű egésze nem tartalmaz (kommunikációs értelemben vehető) közleményt; természetesen az első szövegmondatban meglevő közleménytartalmat most beleszámítom a szövegmondat-változatok „tartalma” közé. Mindez azért lehetséges, mert a Weöres-vers – talán lehet mondani: – mint a poétikai funkció megvalósításának meglehetősen egyszerű bemutathatóságára. ROMAN JAKOBSON e pragmatikai funkciót így magyarázza: „A KÖZLEMÉNYre mint olyanra való »beállítás«, a koncentráció a közleményre magáért a közleményért, a nyelv POÉTIKAI funkciója. [...] Ez a funkció a jelek érzékelhetőségének elősegítése által, elmélyíti a jelek és a tárgyak alapvető kettéválását” (Nyelvészet és poétika. In: Uő., Hang – Jel – Vers. Bp., 1969. 221–2). Nos: a jelek érzékelhetősége a szövegmondat-változatokban aligha igényel magyarázatot, hiszen a költeményben a különféle nyelvi szinteken található hapax legomenonok rendre a jelek érzékelhetősége céljából jelennek meg, erősítik az érzékelhetőséget, sőt némelyikkel a költő ad abszurdum viszi e folyamatot, nem törődve a kommunikációs folyamatnak – a jakobsoni elnevezésnél maradva –

ÜZENET tényezőjével (JAKOBSON i. m. 216); illetőleg úgy törődve vele, hogy az, mármint az üzenet maga a poétikaifunkció-jelenség lesz, ami pedig maga a („Téma és) variáció”).

BÜKY LÁSZLÓ

Theme and variations

The text analysed in this paper is a poem by Sándor Weöres, entitled “Theme and variations”. The eleven text sentence versions realize potential and fictitious semantic and syntactic language use in order to fulfil their pragmatic aim. That aim is to produce variations on the initial text sentence that may be taken to be an instance of standard language use, variations that are not primarily intended to perform linguistic communication as such. In them, it is not only natural emotive functions that direct the formulation of linguistic messages. Rather, they are code-oriented: driven by a syntactic-technical exploitation of the potentials of using linguistic signs with the highest possible degree of freedom. The fact that that procedure results in semantic and grammatical anomalies in part of the cases and that some sentences thus produced have no denotata whatsoever, hardly affects the evaluation of the whole text as a styleme, given that the whole of the text does not contain a message in the communicative sense. (Of course, the communicative contents of the first version is counted among the “contents” of the text sentence versions.) All that is possible because the poem is an instance of the realization of the poetic function, one that can be presented in a quite simple manner.

LÁSZLÓ BÜKY